

Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november... en nadien

door Jaak BILLIET

Gewoon hoogleraar aan de K.U.Leuven en promotor van het Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-Onderzoek (I.S.P.O.)

Marc SWYNGEDOUW

Hoofddocent aan de K.U.Brussel en onderzoeksdirecteur aan het I.S.P.O.

en Ann CARTON

Wetenschappelijk onderzoekster aan het I.S.P.O.

I. Inleiding

Op de vraag "wat is er gebeurd op 24 november?" zijn al talrijke antwoorden gegeven. Marc Elchardus heeft ze op een rijtje gezet voor de lezers van "*De Nieuwe Maand*" (1992) en niet zozeer naar de oorzakelijke "waarheid" ervan gevraagd maar naar de functies die ze vervullen in een samenleving. Hij beschouwt die verklaringen als (*zuiverings*)rituelen. De vraag naar het *functioneren* van collectieve, al of niet op cijfers gesteunde, werkelijkheidsverklaringen is voor sociologen minstens zo nodig als het zoeken naar de oorzakelijke verklaringen zelf. Naar het einde toe komen wij hierop even terug. Wij hadden als opdracht gegevens te verzamelen over de verkiezingen en wij zullen er daarom enkele voorstellen. Wellicht kunnen ze helpen om sommige van de vele verklaringen wat te relativeren. *In hoever zijn in het onderzoek tekens te vinden die verwijzen naar protest, ontgoocheling en apathie bij de kiezers?*

II. Verkiezingsonderzoek

Onder de nationale Minister en Staatssecretaris van Wetenschapsbeleid van de vorige regering werd een nationaal *Programma Maatschappelijk Onderzoek* opgestart. Een van de toen opgerichte steunpunten is het bipolaire *Interuniversitair Steunpunt voor Politiek Opinieonderzoek* (I.S.P.O.) met een pool aan de K.U. Leuven en een aan de U.C.L. Het Vlaamse steunpunt heeft een dubbele opdracht: enerzijds het verder uitbouwen en het onderhouden van een netwerk van getrainde interview(st)ers om over geheel Vlaanderen in te zetten voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek; anderzijds het uitvoeren van een grootschalig onderzoek naar politieke houdingen, gedragingen en waarden, na de verkiezingen.

De 190 Vlaamse getrainde interview(st)ers slaagden er ondermeer in om in het begin van dit jaar in 120 Vlaamse gemeenten zuiver toevallig 2.691 bruikbare interviews af te nemen van gemiddeld anderhalf uur. Daarenboven werden nog eens 281 Vlaamse Brusselaars ondervraagd. In het Franstalig landsdeel werd met vrijwel dezelfde vragenlijst een gelijkaardig onderzoek uitgevoerd. De onderzoeksgroep publiceerde in mei en september 1992 vier rapporten over de verschuivingen tussen de diverse partijen, over de motieven van het stemmen voor Vlaams Blok en

Het onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van het Programma "Maatschappelijk Onderzoek van de diensten voor Programmatie van het Wetenschapsbeleid".

Rossem, over de motivering van het stemgedrag voor andere partijen en tenslotte over de steekproef en de kwaliteit van de gegevens, zoals het hoort. Momenteel wordt door onderzoekers uit de Vlaamse universiteiten gewerkt aan een boek over diverse deelaspecten van de verkiezingen. In het voorjaar van 1993 komen *alle gegevens beschikbaar* voor de wetenschappelijke instellingen met het oog op diepergaande analyses. Deze gegevens hebben betrekking op een ruime waaier van politieke houdingen en gedragingen. Hiermee sluiten wij (eindelijk) aan bij onderzoekstradities in de ons omringende landen.

In hetgeen volgt zullen wij vanuit de vraag die voorligt antwoorden zoeken in de tot nu toe gepubliceerde I.S.P.O.-rapporten.¹ De methodologie van het onderzoek naar de inwendige stemverschuivingen tussen de politieke partijen bij opeenvolgende verkiezingen werd in België geïntroduceerd door Marc Swyngedouw, en daarna verder aangepast en verfijnd.² Voor het eerst hebben wij gepoogd om rekening te houden met de overleden kiezers.³ Dit is nodig omdat het aantal overledenen in termen van stemmenverlies tussen twee verkiezingen die ongeveer vier jaar uit elkaar liggen, aanzienlijk is (meer dan 200.000). Bovendien is de sterfttekans niet dezelfde voor elke politieke partij. Partijen met relatief meer oudere kiezers verliezen relatief meer stemmen door dit soort uitval.

III. Een derde van de kiezers is van partij veranderd

De verkiezingen van 24 november 1991 werden door vrijwel iedere waarnemer aangevoeld als een politieke aardverschuiving. De winst van het Vlaams Blok ten nadele van alle andere partijen deed sommigen gewagen van "zwarte zondag" of van een ware ramp.⁴ Zijn de verschuivingen in vergelijking met de andere verkiezingen van de jaren tachtig dan zoveel groter of ingrijpender?

Het percentage kiezers dat ten opzichte van de vorige parlementsverkiezingen *van partij veranderd* is kan deze keer geraamd worden op 32,5 procent t.o.v.

(1) J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 2;

J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Motieven van het stemgedrag op 24 november 1991: kiezen voor Agalev, CVP, PVV, SP of VU-VVD. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 5;

A. CARTON, J. BILLIET en M. SWYNGEDOUW, Onderzoek naar de politieke houdingen van de Vlamingen: steekproeftrekking en non-respons. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 4;

M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET en A. CARTON, Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 3.

(2) M. SWYNGEDOUW, *De keuze van de kiezer. Naar een verbetering van de schattingen van verschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en peilingen*. Leuven/Rotterdam, 1991;

M. SWYNGEDOUW, Verschuivingen en partijvoorkeur tijdens de parlementsverkiezingen van 13 oktober 1985. *Res Publica*, 1986, Vol. XXVIII, n° 2, pp. 262-281;

M. SWYNGEDOUW en J. BILLIET, Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1985. *Res Publica*, 1988, Vol. XXX, n° 1, pp. 25-50;

M. SWYNGEDOUW, L. DE WINTER en L. SCHULPEN, *De verkiezingen voor het Europees parlement 1989*. Brussel, 1990.

(3) J. BILLIET, Het effect van de in- en uittrede bij stemverschuivingen. Een statistische analyse toegepast op gegevens uit Limburg. *Res Publica*, 1992, n° 2, pp. 227-244.

(4) P. PIRYNS (ed.), *Zwarte zondag. Beschouwingen over de democratie in België*. De-dalus/De Morgen.

1987, dat is ongeveer 1,2 miljoen kiezers. De twee vorige parlementsverkiezingen (1987-85 en 1985-81) bedroeg dit volgens de ramingen maar half zoveel.⁵

Het ingrijpende heeft niet alleen op aantallen betrekking maar ook, of nog meer zelfs, op de *aard van de winnaars*. Het Vlaams Blok verloor nauwelijks stemmen maar won in Vlaanderen netto zo'n 230.000 stemmen van alle andere partijen, in volgorde van grootte van de SP (79.000), VU-VVD (62.000), CVP (49.000), PVV (27.000) en zelfs van Agalev (13.000).⁶ Met 14,5% van de nieuwe kiezers komt het Vlaams Blok na CVP en PVV bij deze kiezers op de derde plaats. Rossem won netto van de andere partijen meer dan 100.000 stemmen in volgorde van grootte van de SP (32.000), Agalev (27.000), PVV (25.000), CVP (19.000) en VU-VVD (17.000). Die partij kreeg ook nog rond 33.000 stemmen van vroegere blanco-stemmers en vrijwel evenveel van de nieuwe kiezers (28.000).

Agalev ging fors achteruit ten opzichte van de Europese verkiezingen. Die partij leed voor het eerst in haar geschiedenis netto verlies aan twee andere partijen (Vlaams Blok en Rossem) en is op slag het gros van haar proteststemmen kwijt.

Ondanks de aantrekkingskracht van het Vlaams Blok en het succes van de nieuwe partij Rossem, zijn sommige *onderlinge uitwisselingen tussen andere partijen* door de band niet kleiner dan bij de verkiezingen van 1987. Zo wisselde de CVP met de PVV 110.000 stemmen, met de SP 70.000 met Agalev bijna 60.000 en met de VU-VVD 50.000. De PVV wisselde zo'n 80.000 stemmen met de SP en 40.000 met de VU-VVD. De SP kreeg te maken met een ruil van bijna 45.000 stemmen met Agalev en 35.000 stemmen met de VU-VVD. Met uitzondering van Vlaams Blok en Rossem die voormalig blanco/ongeldig stemmen binnenhalen, stemden zo'n 95.000 voormalige kiezers van andere partijen deze keer blanco of ongeldig. Nog niet de helft zoveel deed het omgekeerde. Al deze gegevens kan men vinden in de bijlagen, tabel II, waarin winst en verlies van elke partij zijn opgetekend.

IV. De motieven van de kiezers

Al onmiddellijk na de verkiezingen werden vooral de afkeer van de politiek, de ontgoocheling in de partijen van de uittredende coalitie en het migrantenthema als directe verklaring voor de verschuivingen naar voren geschoven. "De kloof met de burger" zag het levenslicht. Kan dit afgeleid worden uit de stemmotieven die als antwoord op een open vraag werden meegedeeld?

Het is niet zo eenvoudig om nauwkeurig te achterhalen wat de kiezers werkelijk heeft bewogen op het moment dat ze hun stem hebben uitgebracht. De gegevens daarover hebben een *relatieve waarde*; ze leren ons welke thema's minder, evenveel of meer dan andere thema's hebben meegespeeld. Omdat we weten dat mensen bij het beantwoorden van een open vraag ("waarom hebt U voor die partij gestemd") alleen datgene vermelden wat hun het sterkst bezighoudt of waar ze spontaan aan denken, werden na de open vraag ook nog twee gesloten vragen gesteld. Dat zijn vragen waarin telkens een kaart met 25 onderwerpen werd voorgelegd. De ondervraagde diende dan uit die lijst vijf onderwerpen aan te wijzen die volgens hem of haar van belang waren als redenen voor de uitgebrachte stem. Het spreekt vanzelf dat de aantallen bij de meest gekozen antwoordmogelijkheden

(5) M. SWYNGEDOUW, *o.c.*, pp. 262-281.

M. SWYNGEDOUW en J. BILLIET, *o.c.*, pp. 25-50.

(6) Vanzelfsprekend zijn dit ramingen met een foutenmarge van enkele duizende stemmen.

van een gesloten vraag hoger liggen dan bij een open vraag, maar zoals gezegd, het gaat ons vooral om de orde van grootte en de volgorde van de thema's die vermeld of verkozen worden en niet zozeer om het "ware" motief bij elke individuele kiezer.

Bij het kiezerskorps als geheel is het meest voorkomende motief (16%) het kiezen uit gewoonte, traditie of vanwege de genoten opvoeding thuis. Ook het kiezen uit principe of omwille van bepaalde waarden scoort bijna even hoog. Deze twee motieven gaan nogal eens samen. Het kennen van een kandidaat of waardering voor een politicus behoren samen ook tot de top. Ontgoocheling of protest halen eveneens rond 15%. Bij de concrete politieke thema's scoren milieu en de migranten bijna gelijk (elk rond 6%), dit wordt geëvenaard door het dienstbetoon. Kiezers vermelden ook hun tevredenheid met het politiek optreden van een partij als reden van hun keuze (7%). Een gevarieerd geheel van andere motieven, waaronder de communautaire, volgen met elk minder dan 5% van de antwoorden.

A. Ontgoocheling, ongenoegen

Het is interessanter om de motieven te bekijken voor elke partij afzonderlijk. Hoe zit het met de overwinnaars? Meer dan de helft van de kiezers van het Vlaams Blok voert uitdrukkelijk het *migrantentbema* als reden voor hun keuze aan. Dat is bijzonder veel als men bedenkt dat het hier om antwoorden op een open vraag gaat⁷ (zie bijlage, tabel III). Met door de kiezers zelf aangegeven redenen moet men voorzichtig zijn. Ze kunnen reflecties vormen na de feiten o.i.v. van bijvoorbeeld de media. Evenmin geven deze "top-of-mind" verantwoordingen aan "waarom" men tot een bepaalde motivering besluit. M.a.w. het "migrantentbema" aangegeven kan zowel veroorzaakt zijn door b.v. een negatieve houding ten aanzien van etnische minderheden als door b.v. de geconcipeerde dreiging van concurrentie op de (slechte) arbeidsmarkt. De verwijzing naar het migrantentbema gaat vaak samen met uitingen van ontgoocheling in de politici en met gevoelens van protest en de wens tot verandering. Ruim vier op tien van de Vlaams Blok-kiezers geeft daar uiting van. Dit komt nog scherper naar boven in de antwoorden op een *gesloten* vraag: meer dan de helft van de Vlaams Blok-kiezers heeft het over "orde op zaken stellen" en zes op tien spreken van de noodzaak van politieke verandering.

Hierin wordt het Vlaams Blok nog overtroffen door Rossem waar de wens tot politieke vernieuwing en "orde op zaken stellen" telkens meer dan 60 procent van de antwoorden op de gesloten vraag behalen. Met uitzondering van zo'n 20 procent kiezers die vooral aangesproken worden door de persoon Van Rossem, blijkt ruim de helft van de Rossem-kiezers voor die partij gekozen te hebben uit ontgoocheling, protest en in mindere mate gebrek aan interesse. Spontaan vermeldt bijna een op vier Rossem kiezers de behoefte aan politieke vernieuwing. Sommigen willen met hun keuze daarenboven de politici eens goed belachelijk maken.

B. Vernieuwing

De wens tot politieke vernieuwing bij een aantal Rossem-kiezers kan een uiting zijn van de typische libertaire levenshouding. De Rossem-kiezers zijn significant meer vertegenwoordigd bij de vrijzinnigen en ongelovigen dan bij de kerkelijke

(7) Met de antwoorden op de gesloten vraag erbij is dat zelfs nog meer.

katholieken. ⁸ In een studie bij Brusselse hogeschoolstudenten vond Rosseel⁹ ook een typische ingesteldheid tegenover diverse aspecten van het leven, o.m. inzake opvattingen over arbeid, vrije tijd, studeren, ontspanning, enz... Rossem sluit duidelijk aan bij een levenshouding die leeft in sommige middens van jongeren.

C. Machteloosheid

De stemmen voor Rossem of Vlaams Blok en de blanco/ongeldig stemmen wijzen vaak op een zekere wanhoop bij een deel van de kiezers. De besproken gevoelens van ontgoocheling, protest en apathie zijn te vinden bij zo'n 15 procent van het ganse Vlaamse kiezerskorps. Dat is meer dan 600.000 kiezers in de Vlaamse kantons. ¹⁰ Uit vergelijkende onderzoeken met o.m. Nederland, uitgevoerd in 1989 en 1990¹¹, is gebleken dat de Vlamingen (en de andere Belgen) zich bijzonder *machteloos voelen* op politiek gebied. Een meerderheid van de Vlamingen is van oordeel dat de burgers geen vat hebben op het politiek bestel en op de politici. Zij zijn ook de mening toegedaan dat de meeste parlementairen de belangen van machtige groepen dienen en zij zien de politieke partijen "veel beloven maar weinig doen". Het gevoel van politieke machteloosheid en het gebrek aan vertrouwen in het parlement, in het rechtsstelsel en in de administratie is opvallend. In het verkiezingsonderzoek werd de ervaring van machteloosheid op politiek vlak opnieuw gemeten. De politiek machtelozen vindt men vooral bij de blanco/ongeldig kiezers die desinteresse als motief aanvoeren. Ze zijn ook wat oververtegenwoordigd bij het Vlaams Blok.

Voor de Vlaams Blok-kiezers heeft de machteloosheid vaak een duidelijk gezicht, het beleid m.b.t. de *migranten*. De ervaring van politieke machteloosheid en de weerstand tegen migranten gaan vaak samen ($r = .43$). Dat nogal wat burgers (ten onrechte) zijn gaan denken dat de politici meer doen voor de migranten dan voor hen, werd in vroeger onderzoek voldoende aangetoond.

D. Protest en revanche

Naast de vermelde overeenkomsten en aanwijsbare verschillen tussen Rossem en Vlaams Blok wat de motieven van hun kiezers aangaat is er nog een gelijkenis. Vrijwel alle gevestigde partijen hebben vóór de verkiezing hun misprijzen voor die partijen getoond. Meteen werd hiermee aan de machteloze burgers een krach-

(8) J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 2;

J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, Motieven van het stemgedrag op 24 november 1991: kiezen voor Agalev, CVP, PVV, SP of VU-VVD. *Bulletin van het I.S.P.O.*, 1992, n° 5.

(9) E. ROSSEEL, *Forms of Political Radicalism*. TESA-Center of Sociology, Free University of Brussels, 1992.

(10) De blanco/ongeldig stemmen inbegrepen. Met de motieven ontgoocheling, protest en "geen interesse" kan vrijwel het volledig stemgedrag (82%) van de bewuste blanco/ongeldig stemmen verklaard worden.

(11) Zie: J. KERKHOFS, K. DOBBELAERE, L. VOYE en B. BAWIN-LEGROS (eds.), *De versnelde ommekeer*. Tiel, 1992, blz. 238, 248; J. BILLIET, R. EISINGA en P. SCHEEPERS, Etnocentrisme in de Lage Landen: opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 1992, december.

tig wapen in handen gegeven. Blijkbaar wisten sommige kiezers heel goed dat ze de politici nu eens echt konden raken door precies voor een van die twee partijen te stemmen. Zulke houding komt tot uiting in de motieven van de bijna vijf procent kiezers wiens stem we als "protest of revanche" kunnen catalogeren.

Een van de PVV overgekomen Vlaams Blok-kiezer motiveert als volgt zijn stem: "*Vooraf om de anderen de ogen te openen en om ze bang te maken*". Een van Agalev afkomstig Rossem-kiezer zegt het zo: "*Om de politici op de vingers te tikken. Van Rossem komt uit voor wat hij is. Ik ben ontevreden over de anderen*". En een voormalig CVP-kiezer wil met zijn Rossem-stem "*een nieuwe en zware wind doen waaien tussen de politici die altijd rustig hetzelfde doen*".

V. De motieven van overgelopen kiezers

Men kan bovenstaande bevindingen nog vanuit een andere hoek bekijken, met name vanuit de motieven van de kiezers die van partij veranderd zijn. In vorige studies werd een overzicht gegeven van de zgn. "input-vlotters", dit zijn de vlottende kiezers vanuit het oogpunt van de ontvangende partij.¹² Hier zullen we het hebben over de "output-vlotters", de vlottende kiezers vanuit de optiek van de partij die ze de rug toekeerden. We beperken ons tot de vijf partijen waarvan we een redelijk aantal "ontrouwe" kiezers in de steekproef hebben.

TABEL I

Motieven van het stemgedrag in 1991 bij de kiezers (open vraag) die van partij veranderd zijn, ingedeeld naar stemgedrag in 1987 (Vlaanderen)*

Motief 1991	Stem in 1987				
	CVP	SP	PVV	VU	Agalev
(Expliciet) Migranten	7,4	16,7	8,3	15,9	(9,4)
Milieu	10,9	6,9	5,5	(3,4)	1,4
Ontgoocheling	18,8	20,1	(11,0)	17,1	(13,5)
Vernieuwing	9,2	9,0	(7,3)	9,1	(4,1)
Revanche, protest	6,6	7,6	14,7	12,5	13,5
Desinteresse	5,7	(2,1)	(1,8)	6,8	0,0
Communautair	3,1	(2,1)	2,8	1,1	(4,1)
N (100%)	229	144	109	88	74

* De niet tussen haakjes vermelde percentages hebben betrekking op significante verschillen ($p < 0,005$) tussen de motieven van de output-vlotters en de trouwe kiezers binnen elke partij (niet tussen de partijen)

De percentages uit tabel I kunnen voor elke partij vergeleken worden met de percentages in tabel III (zie bijlage). Het is duidelijk dat de overgelopen kiezers hoofdzakelijk ontgoocheling, hun standpunt tegenover het migrantenvraagstuk, hun protestgevoelens en de wens tot vernieuwing als reden voor hun gewijzigd stemgedrag aanhalen. Enkele opmerkelijke verschillen tussen de partijen vallen op. Ontgoocheling speelt minder mee bij de voormalige PVV-kiezers. Naast ont-

(12) J. BILLIET, M. SWYNGEDOUW en A. CARTON, o.c., 1992, nr. 5.

goocheling is het migrantenthema belangrijk voor vroegere SP en VU-kiezers. Milieu blijkt een belangrijke reden om de CVP te verlaten.

VI. De vergeten onderhuidse verandering...

Men mag gerust aannemen dat het stemmen uit gewoonte of traditie in het verleden een zware rem was op al te grote schommelingen van de ene verkiezing naar de andere, ook als men ontgoocheld was.¹³ Dit blijkt duidelijk uit de omstandigheid dat de bejaarden, ondanks een grotere gevoeligheid voor het migrantenvraagstuk dan de jongeren, toch niet zo massaal van partij veranderd zijn (rond 20%).

In het huidig kiezerskorps vindt men nog overblijfsels van het stabiel stemgedrag. De meest voorkomende reden bij de open vraag is zoals gezegd nog steeds het stemmen uit traditie en gewoonte of vanwege de opvoeding (15,6%). Dat is echter hoofdzakelijk een kenmerk van de oudere kiezers van de CVP en de SP. Een op drie CVP-kiezers stemt uit gewoonte of traditie. Bij de SP is dat een op vier en bij de PVV en de VU-VVD een op tien (zie tabel III in bijlage). De breuk tekent zich af bij de vooroorlogse generatie, de vijftig plussers. Onder die leeftijd neemt het gewicht van actuele thema's toe en wordt ook meer gestemd omwille van programma-punten, het imago van de partij of kenmerken van de kandidaten. Bij de minder dan 35-jarigen staan milieu en migranten momenteel onbetwistbaar aan de top.

De zgn. "traditionele" partijen behalen samen met de VU-VVD bij de min 30-jarigen nog hooguit 55%. Ruim een op vier van deze kiezers stemde Vlaams Blok of Rossem. Vier op tien van de jonge kiezers die vroeger ook al eens naar de stembus mochten zijn van partij veranderd ten opzichte van de vorige keer. Onder de kiezers beneden 35 behalen vijf partijen tussen 12 en 20 procent van de stemmen, de VU-VVD is daar niet bij.

Deze verandering komt bijzonder scherp tot uiting als men de verdeling van de stemmen bekijkt naar leeftijd en respectievelijk kerkelijke betrokkenheid en lidmaatschap van een vakbond. Bij de kiezers die nog min of meer bij de kerk betrokken zijn (dat zijn hoofdzakelijk oudere kiezers) behalen drie partijen (CVP, PVV en VU-VVD) meer dan 75% van de stemmen. Ook bij de onkerkelijke kiezers boven 50 jaar behalen drie partijen (SP, PVV en CVP) meer dan 70% van de stemmen. Bij de onkerkelijke kiezers beneden 30 jaar, een categorie die toeneemt, behaalt geen enkele partij nog meer dan 20%.

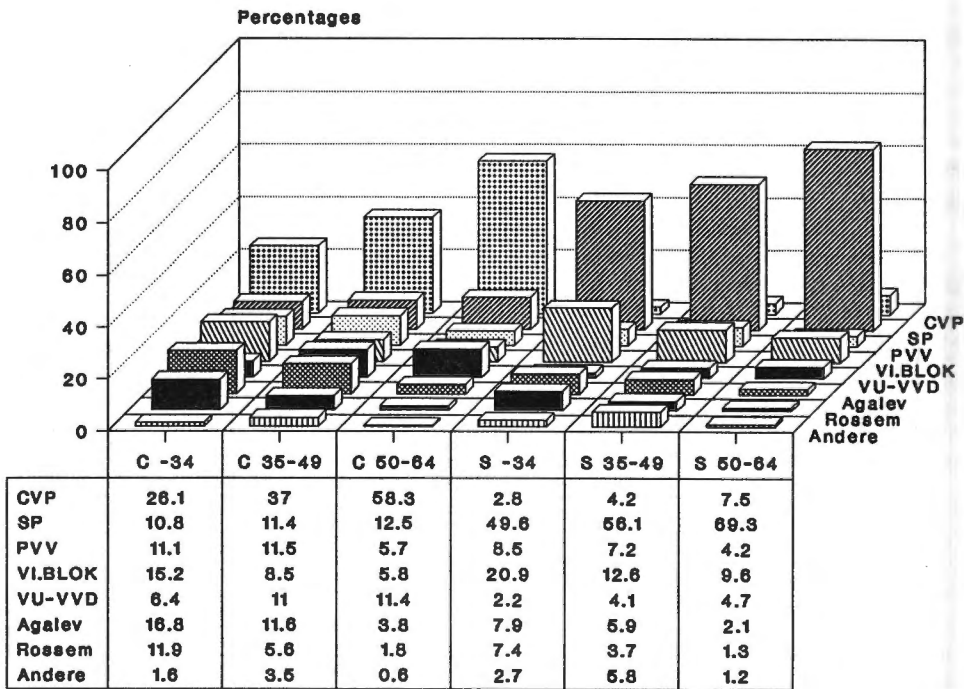
De verdeling volgens leeftijd en vakbondslidmaatschap toont een analoog beeld. In de volgende grafiek staat links de stemverdeling naar leeftijdsklasse bij de leden van het ACV. Daarnaast vindt men deze informatie over het ABVV. Het valt op dat de band tussen stemgedrag en vakbondslidmaatschap bij de socialistische vakbond steviger gebleven is dan bij de christelijke. Onder de ACV-leden beneden 50 jaar zet de politieke versnippering zich al duidelijk door met vijf partijen boven 10% van de stemmen. Dat is nog sterker uitgesproken onder de jongste generatie ACV-ers. Daar situeren zich al zes partijen rond 10% en meer waaronder

(13) De in 1981 geregistreerde schok was grotendeels het gevolg van de intrede van dubbel zoveel nieuwe kiezers als voorheen. De grote winst van de principieel voor christenen openstaande PVV bij haar eerste aantreden in 1965, toonde al een eerste barst in de traditionele zuilgebondenheid van het stemgedrag.

drie met meer dan 15% van de stemmen. De CVP behaalt daar niet meer dan het gemiddelde. Opvallend is ook dat onder de jonge kiezers die bij het ACV en het ABVV aangesloten zijn het Vlaams Blok respectievelijk de derde partij en de tweede partij is. In het licht van vroeger ontwikkelde theorieën is dit overigens niet zo verrassend. Men moet er rekening mee houden dat het om ramingen gaat met een zekere foutenmarge.

GRAFIEK I

Stemgedrag van aangeslotenen bij ACV en ABVV van 18-65 jaar in de Vlaamse kantons (percentages op totaal van geldige stemmen)*

*Gewogen naar leeftijd (L), sekse (S) en partij (P). Het gaat hier om bruto percentages, niet gecontroleerd voor andere variabelen. Steekproef: 506 ACV-leden en 275 ABVV-leden. Geschat onder het best passend model: LP, SP, LS; $L^2 = 12,308$; $df = 14$; $p = 0,582$.

VII. De leefwereld is veranderd

Vanzelfsprekend hangt het stilaan verdwijnen van traditioneel stabiel kiesgedrag sterk samen met de verandering in de wijze van binding van de bevolking aan de zgn. zuilen, met de toegenomen ontkerkelijking en met de *individuali-*

sering van de leefwereld.¹⁴ Met de term "individualisering" verwijzen sociologen naar een toenemende verspreiding van het besef bij de individuen dat ze in steeds meer domeinen zelf kunnen (en moeten) kiezen.¹⁵ Dit bewustzijn van een toegenomen persoonlijke beslissingsvrijheid gaat samen met een relativering van waarden en normen.¹⁶ Dit komt o.m. tot uiting in een meer algemene aanvaarding van een situatie-ethiek waarin de subjectieve ervaring en appreciatie van het individu doorslaggevend is. Op levensbeschouwelijk vlak uit de individualisering zich niet alleen in een voortdurend afnemende kerkelijkheid maar evenzeer in het afwijzen van voorverpakte doctrines. Mensen kiezen zelf (à-la-carte) uit het aanbod van zingeving wat zij wel of niet aanvaarden. Ook op politiek vlak wordt de keuze niet langer bepaald door de groeperingen waarvan men lid is. Het gaat trouwens in toenemende mate om cliënten i.p.v. leden. Dit is een ander soort binding met organisaties: vrijblijvend en partieel.¹⁷ De individualisering lijkt een dominant kenmerk van de leefwereld van de naoorlogse generaties.

Maar de toegenomen *onzekerheid* roept ook tegenreacties op. De collectief aanvaarde traditionele waarden en normen vormden niet alleen een dwingend kader voor het menselijk handelen, maar evenzeer een "hemels baldakijn" dat zekerheid en een sociale identiteit verschafte.¹⁸ Door het wegvallen van die vaste referentiekaders voelen velen zich onzeker. Dit is vooral het geval als de mogelijkheden van het vrij kunnen (moeten) kiezen geblokkeerd zijn door het ontbreken van de materiële middelen daartoe. Het beroep doen op de stamverwantschap ("eigen volk") als nieuwe sociale identiteit lijkt voor sommigen een aantrekkelijk antwoord.

A. Leeftijd, generatie of periode

Stemmen is tot op zekere hoogte leeftijdsgebonden. De verschillende levensfasen die het individu doorloopt maakt dat zijn sociaal-economische en culturele omgeving wijzigt. In sommige gevallen zal zijn kiesgedrag aan deze gewijzigde omstandigheden aangepast worden. Er zijn echter ook veel argumenten om aan te nemen dat het kiesgedrag ook generatiegebonden is. De specifieke kenmerken van een generatie worden gevormd in de periode van de (politieke) socialisatie. Gemeenschappelijke levenservaringen in deze socialisatieperiode vormen een generatie. Zo is het opvallend dat de vooroorlogse generatie een traditioneel en stabiel stemgedrag vertoont, dat in veel mindere mate wordt teruggevonden bij de generaties van na de Tweede Wereldoorlog. Men mag dan ook verwachten dat het aandeel van het stabiel kiesgedrag van verkiezing tot verkiezing zal afnemen

(14) J. BILLIET, Een derde adem voor de christelijke werknemers-zuil? Over zuilvorming, waarden en maatschappelijke integratie rond het einde van het millenium. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1991, n° 11, p. 975-998;

R. LAERMANS, *In de ban van "De Moderne Tijd"*. Leuven, 1992;

M. SWYNGEDOUW, *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. I.S.P.O.-schrift, Leuven, 1992, n° 1.

(15) Er staat ook "moeten kiezen" omdat de vrijheid soms een dwingende sociale norm lijkt.

(16) U. BECK, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, 1986; R. LAERMANS, o.c.

(17) J. BILLIET, o.c., 1991, pp. 979-982.

(18) P. BERGER, *The Sacred Canopy*. New York, 1967.

naarmate de vooroorlogse generatie wegvalt. In vergelijking met de jaren '60 mag men zich dan ook aan een toenemend aantal bewegende kiezers verwachten.

Behoort de verbinding van politieke partijen met sociale bewegingen dan helemaal tot het verleden? Is er alleen nog plaats voor politieke participatie via kortstondige "issue"-gebonden coalities en referendums waarlangs de wisselende preferenties van de individuen in een gefragmenteerde cultuur tot uitdrukking kunnen komen? In een boeiende theoretische studie over waarden maant Elchardus aan tot voorzichtigheid bij het beantwoorden van die vraag. Het is vruchtbaarder om maatschappelijke ontwikkelingen te benaderen als cyclische waarden - en cultuurbewegingen - en niet als rechtlijnige deterministische processen.¹⁹

VIII. Waar verklaringen toe dienen

Laten we terug aansluiten bij de inleiding en de woorden van Elchardus in herinnering brengen. "We moeten het gespeculeer over oorzaken dus maar eens leren zien voor wat het is: een manier van leven. Het is een poging om gebeurtenissen te interpreteren en om via die interpretatie het eigen mens- en maatschappijbeeld, de eigen waarden en het eigen gelijk, bevestigd te zien".²⁰

Dit is niet zo verwonderlijk en eigenlijk altijd zo. Mensen geconfronteerd met een eerder onverwacht en niet voor de hand liggend verschijnsel gaan dit interpreteren en reduceren naar hun eigen opvattingen en waarden. De rationalisering van gebeurtenissen, het vereenvoudigen ervan is gewoonweg levensnoodzakelijk. Dat dit dan gebeurt binnen het bestaande en door het betreffende individu aanvaarde mens- en wereldbeeld kan niet anders. Men roeit met de riemen die men heeft. Het reflecteren binnen deze kaders over de oorzaken van de verkiezingsuitslag van 24 november is op zich nuttig. Uit de confrontatie van de verschillende verklaringen kan een beter begrip ervan ontstaan. Vlaanderen mocht zich trouwens voor één van de weinige keren verheugen op een waarachtig maatschappelijk debat. Zoals in elk debat zijn er hoogte- en dieptepunten. Interpreteren binnen zijn eigen mens- en maatschappijvisie is niet hetzelfde als reduceren. Reductie is het sociologisch vakjargon voor deze bezigheid die een complexe realiteit terugbrengt naar één enkele eenvoudige verklaring. Het leidt tot stereotypen. Het is "salonfähig" om de uitslag van 24 november 1991 te reduceren tot de "kloof tussen burger en politicus" of, nog algemener, te spreken over de "les van 24 november". Alsof één van beide opmerkingen een verklarende kracht zou hebben.

Welke functies vervullen de "kloof met de burger" en de "les van 24 november"? In eerste instantie blijken ze te functioneren binnen wat we de liefde - haatverhouding tussen media en politici kunnen noemen.

De voorbije twee jaar werd door de politieke commentatoren van Vlaamse dag- en weekbladen haast onophoudelijk een bijzonder somber beeld opgehangen van de "politieke klasse". De commentatoren werpen zich op als waakhond van de democratie en als vertolker van wat in de publieke opinie leeft. Daar kan niets op tegen zijn, integendeel zelfs. Maar zij pretenderen die rol effectiever en betrouwbaarder te spelen dan de verkozenen die zij vaak met misprijzen gadeslaan,

(19) M. ELCHARDUS, *Een tijd van waarden en normen*, Programma Toekomstverkenning van de Koning Boudewijnsstichting "Toekomstvisies op onderwijs en samenleving". Brussel, Centrum voor Sociologie, augustus 1991.

(20) M. ELCHARDUS, *Zwarte zondag verwerken*. Een socio-religieuze analyse van 24 november. *De Nieuwe Maand*, pp. 31-39.

soms vanuit een onuitgesproken verlangen naar een andere regeringscoalitie. De geproduceerde mythe van gesjoemel, loomheid en onbetrouwbaarheid van de politieke klasse komt merkwaardig goed overeen met het beeld dat de "machteloze" burgers van de politiek hebben. Niet alle kritiek is onterecht, integendeel. Denken we bijvoorbeeld maar aan de verouderde en onaangepaste werking van het parlement, gerecht en administratie, of aan de machteloosheid en het gebrek aan autonomie van de individuele politicus enz. Het soms overtrokken negatieve beeld lijkt stilaan een eigen leven te zijn gaan leiden.²¹

Als verklaringen hebben de "kloof met de burger" en de "les van 24 november" de eigenschap dat een grondiger analyse van de diverse oorzaken van een maatschappelijk en politiek gebeuren overbodig wordt. Het eigen politiek gelijk van commentator en politicus wordt er onomstotelijk mee bewezen. Aangezien elk naar eigen goedgevoelen de beide slogans kan gaan invullen. Het zijn met andere woorden sloganwapens in de dagelijkse politiek geworden. Men kan er zowel een frontale aanval tegen het zgn. maatschappelijk middenveld (vakbonden, mutualiteiten, patroonsorganisaties,...) mee rechtvaardigen als het overgaan van verkozenen van de ene partij naar de andere zonder hun mandaat af te staan. Maar het legitimeert ook het verstrengen van de reglementering op de werkloosheidsuitkering, het St.-Michielsakkoord, enz. Deze twee slogans zijn m.a.w. niet meer dan een ordinair politiek wapen, dat het eigen gelijk moet bewijzen.

Met deze invulling bevestigen media en politici stereotypen die leven bij de bevolking. Stereotypen waaraan bepaalde politiek-financiële schandalen van de laatste jaren niet vreemd zijn. Luc Huyse wees erop dat met de "kloof" stilzwijgend wordt aangenomen dat niet de burgers of de mogelijkheden tot politiek bedrijven veranderd zijn, maar wel de politici. Zij worden dan ook opgeroepen om zich te bekeren - de kloof te dichten. Sommigen onder hen blijken hun bekering dan ook duidelijk te willen demonstreren. Met de "les" wordt er impliciet van uitgegaan dat voor tal van complexe maatschappelijke problemen die zich stellen, rationele en eenvoudige oplossingen mogelijk zijn. "Er is een les die geleerd kan worden". Dat de bevoegde politici niet in een handomdraai al deze problemen oplossen moet dan ook hun onwil bewijzen. "Ze weigeren de les te leren". Dat op deze wijze door media en sommige politici een niet in te vullen verwachtingspatroon bij de burgers wordt aangewakkerd dat het geloof in de politiek in het algemeen nog zou kunnen verkleinen lijkt op korte termijn, afgewogen tegen de verwachte stemmenwinst, van geen belang.

IX. "De kloof met de burger": een inperkend denkschema

Als men 24 november vanuit een andere hoek zou bekijken dan zouden ook andere vragen kunnen worden gesteld. In hoever zijn de burgers veranderd inzake hun verwachtingen tegenover de staat? We denken in dit verband o.m. aan Galbraiths "*Culture of contentment*" en de daarin beschreven typische houding van de "zelfgenoegzamen" tegenover de staat.²² Zich baserend op een nog niet gepubliceerde studie van Laermans, wijst Huyse op de reeds vermelde individualisering en op wat sociologen "onderhandelingshuishouding" noemen als elementen van verklaring. Hoe kan een politiek bestel op deze grondige transformaties van de leefwereld inspelen? Ontsnappen, in een situatie waarin zeer uiteenlopende en wisselende individuele behoeften, verlangens en verwachtingen leven, niet

(21) K. DESCHOUWER, *Politiek zonder boe of bab*. Leuven, 1992.

(22) K. GALBRAITH, *The Culture of Contentment*. Houghton Mifflin, 1992.

steeds meer levensdomeinen aan de mogelijkheid tot rationeel regelend optreden? Deschouwer²³ stelde ook al die vraag. Zijn nieuwe post-materiële waarden van bepaalde bevolkingsgroepen in oppositie geraakt met de traditioneel materialistische.²⁴ Wat met het volksnationalisme, een stuip trekking bij het afsluiten van een tijdsperk van de natiestaat? Concreet ogende, maar zeer abstracte en simpele denkschema's als "de kloof met de burger" en "de les van 24 november" stimuleren het denken daarover niet.

BIJLAGEN

I. De stemmenverschuivingen

De cellen in tabel II zijn de *verwachte* frequenties onder het meest aannemelijke model. Zij geven een goede kijk op de schattingen (onder dit model) van de absolute winst (vertikaal) en verlies (horizontaal) van elke partij m.b.t. alle andere partijen. In de marginalen staan de (afgeronde) totalen voor elke partij behaald in 1987 en 1991 als men rekening houdt met de aanwezigheid van nieuwe kiezers in de populatie en de uitval. Als men deze cijfers met 1.000 vermenigvuldigt dan reconstrueert men voor de twee verkiezingsjaren de, op afrondingfouten na, exacte stemmenverdeling voor de Vlaamse kantons.²⁵

Uit onderstaande tabel kunnen de verschuivingen afgeleid worden. Op de diagonaal vindt men de trouwe kiezers die twee keer voor dezelfde partij stemden. Buiten de diagonaal tonen de kolommen de winst voor elke partij. De rijen tonen het verlies.

(23) K. DESCHOUWER, *Politiek zonder boe of bah*. Leuven, 1992.

(24) M. SWYNGEDOUW, *Waar voor je waarden?* Leuven, 1992.

(25) W. FRAEYS, "Les élections législatives du 24 novembre 1991. Analyse des résultats". *Res Publica*, 1992, n° 2, pp. 131-153.

TABEL II

Verschuivingen van de stemmen in de Vlaamse kantons bij de Kamerverkiezingen van 1987 en 1991. Verwachte absolute frequenties geraamd onder het meest aannemelijke quasi-onafhankelijkheidsmodel en omgerekend naar duizendtallen (x 1.000 eenheden)

Stem	Stem 1991										Totaal
1987	AGA	CVP	PVV	SP	VBlok	VU	Ros.	Ander	Bl/ong	Uitval	1987
AGA	140,5	20,6	20,6	13,3	16,1	13,8	27,3	1,9	8,9	5,0	268,1
CVP	38,6	806,8	69,7	45,2	54,4	20,7	18,5	6,3	29,7	58,5	1.147,8
PVV	23,0	41,2	459,1	27,0	32,3	12,4	24,5	3,7	17,7	34,8	675,2
SP	30,4	26,7	54,8	568,1	82,3	16,4	32,4	5,1	23,4	46,2	884,2
VBlok	3,1	5,5	5,5	3,6	80,5	1,6	3,3	0,5	2,3	4,7	110,5
VU	16,0	28,7	28,7	18,7	63,7	261,7	17,0	2,6	12,3	24,2	472,8
Andere	4,7	8,5	8,7	5,5	6,7	2,6	5,1	45,6	3,6	7,2	98,3
Bl/ong.	7,1	12,6	12,8	8,2	9,9	3,7	32,9	1,1	140,0	24,6	253,0
Nieuw	26,7	47,9	48,1	31,2	37,5	14,4	28,4	4,4	20,5	0,0	259,2
Totaal 1991	290,3	998,7	707,9	720,8	383,4	347,3	189,4	71,3	258,5	205,2	4.172,8

*De aantallen in de tabel zijn *afgeronde* absolute frequenties²⁶, vandaar dat de rij- en kolomtotalen soms lichte afwijkingen vertonen.

(26) Dat het om decimale getallen gaat heeft te maken met de omstandigheid dat het om verwachte waarden gaat (geen geobserveerde) die men bekomt als dit meest aannemelijke model zou gelden in de populatie (opgedaagde en geschatte overleden kiezers op 24 november 1991). Ook de voorafgaande "iterative proportional fitting" procedure levert decimale getallen op.

TABEL III

Significante verschillen ($p < 0,001$)²⁷ tussen de motieven naargelang van de politieke partijen (stemgedrag in 1991) (percentages)²⁸

Motief	Stem in 1991 voor:							
	Agalev	CVP	PVV	SP	VU-VVD	VBlok	Rossem	BL/O
Gewoonte	0,8	33,8	10,6	21,7	11,1	0,0	0,0	0,0
Waarden	9,0	25,9	13,2	10,0	15,5	3,1	2,6	0,0
Kent kandidaat	3,9	13,8	14,5	10,7	15,5	1,3	2,6	0,8
Tevreden	6,3	12,7	7,1	7,7	5,8	2,2	2,6	0,0
Ontgoocheling	15,7	0,6	5,9	2,2	4,8	19,4	34,6	9,7
Persoon	3,1	7,0	7,3	9,5	9,7	0,0	19,2	0,8
Milieu	56,9	0,0	0,0	0,3	0,5	0,4	0,0	0,8
Dienstbetoon	0,8	5,6	10,0	11,9	4,8	0,0	0,0	0,0
Migranten	5,9	0,0	1,6	0,0	0,5	50,2	0,0	0,0
Protest	2,8	0,1	0,1	0,3	1,9	12,8	19,2	44,4
Imago	7,8	3,9	6,5	2,2	6,3	2,2	6,4	0,0
Vernieuwing	8,6	0,3	5,5	1,3	0,5	8,4	23,1	0,0
Zelfstandigen	0,0	0,1	16,7	0,3	0,0	0,0	0,0	0,8
Arbeiders	0,0	0,1	0,0	20,0	0,5	0,9	2,6	0,0
Geen interesse	0,0	0,9	1,0	1,2	2,5	2,2	2,6	35,5
Communautair	0,0	0,0	0,0	0,0	30,9	4,0	0,0	0,0
Totaal (N)	255	696	491	401 ²⁹	207	227	78	124

(27) Elke rij in de tabel is hier eveneens een deel van een tabel "al of niet de betreffende reden volgens stemgedrag 1991" (zie voetnoot 8). Voor elk van deze tabellen werd een X^2 -test op statistische onafhankelijkheid toegepast. Alleen de significante samenhangen ($p < 0,001$) worden vermeld.

(28) Het valt op dat sommige antwoorden op het eerste gezicht onlogisch of inconsistent zijn. Deze zijn extra gecontroleerd en blijken wel degelijk de antwoorden van de betrokkenen weer te geven. Een drietal kiezers die ongeldig hebben gestemd beweren dit inderdaad te hebben gedaan omwille van de waardering van een politicus die men eventueel kent en die opkomt voor de belangen van de zelfstandigen of voor het milieu. Het gaat hier om drie kiezers die op de lijst voor de Kamer voor kandidaten van twee verschillende partijen stemden. Als men voor te veel politici tegelijk goed wil doen dan kan dit blijkbaar wel eens door onbedachtzaamheid uitmonden in een ongeldige stem.

(29) Zoals in vorige studies werd meegedeeld is het aantal SP-kiezers ondervertegenwoordigd t.o.v. de andere partijen. Dit zou kunnen liggen aan de oververtegenwoordiging van de huisvesting van SP-kiezers in moeilijk toegankelijke woonblokken (cfr. de vroegere sociale woningbouw van de socialisten). Deze hypothese zal nog onderzocht worden. Zoals trouwens in de meeste peilingen zijn de Agalev-kiezers, die blijkbaar gemakkelijker toegankelijk zijn, oververtegenwoordigd. Als het werkelijk om essentiële populatieschattingen gaat dan worden wegefficienten gebruikt zodat de partijen in de juiste (bekende) verhoudingen gesteld worden. Hier is dat evenwel niet nodig omdat vergeleken wordt tussen de partijen.

Summary: Protest, Dissatisfaction and Indifference on November 24... and afterwards

The General Elections of November 24 1991 will secure a place in Belgian political history. On this 'Black Sunday' one third of the electorate changed party. The traditional parties were heavy losers and the swing was wholly to the advantage of 'Vlaams Blok' and 'Rossem' (a party participating for the first time). Since the election a never ending stream of explanations has appeared.

Immediately after the elections the Interuniversity Center of Political Opinion-research, located at the Catholic University of Leuven, began a national survey of political attitudes and beliefs among 2,691 Flemish voters. This article explores the reasons for voting for the winning parties. Is it appropriated to speak of protest, disappointment and apathy?

The authors expect stable, traditional voting behaviour to continue to decrease in future as a result of loosening ties with the "pillars", the decline of church involvement and the process of individualisation. The article ends with some critical comments on the role of the media as a producer of explanations and legitimations.